

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІСНІ СЕМЕНА КЛИМОВСЬКОГО «ІХАВ КОЗАК ЗА ДУНАЙ»

У статті розглядається постать Семена Климовського, харківського козака, українського поета початку XVIII століття. Запропоновано мовний аналіз його відомої пісні «Іхав козак за Дунай». Ця пісня створена на ґрунті традиції українського фольклору та містить характерні риси, що відповідають діалектному мовленню Слобожанщини; завдяки цьому вона є важливою пам'яткою історії мови. Виявлено народноговірні риси в варіантах пісні, поданих у трьох різних пісенних збірниках. Найцікавішим із цього погляду є варіант пісні зі збірника «Малороссийские песни» М. Максимовича.

Ключові слова: мовний аналіз, слобожанський говір, пісня, діалектизм, фольклорна традиція.

Чевичелова Е. А. Языковые особенности песни Семена Климовского «Ехал казак за Дунай». В статье рассматривается фигура Семена Климовского, харьковского казака, украинского поэта начала XVIII века. Предлагается языковой анализ его известной песни «Ехал казак за Дунай». Эта песня создана на основе традиции украинского фольклора и содержит характерные черты, свойственные диалектной речи Слобожанщины; благодаря этому она является важным памятником истории языка. Обнаружены «народноговорные» черты в вариантах песни, которые подаются в трех разных песенных сборниках. Наиболее интересным с этой точки зрения является вариант песни из сборника «Малороссийские песни» М. Максимовича.

Ключевые слова: языковой анализ, слобожанский говор, песня, диалектизм, фольклорная традиция.

Chyechelova O. O. Language Peculiarities of the Song «Ykhav Kozak za Dunay» by Semen Klymovskiy. The article deals with the figure of Semen Klymovskiy, a Kharkiv Cossack and a Ukrainian poet of the early 18th century. The linguistic analysis of his famous song «Ykhav Kozak za Dunay» («Cossack rode beyond the Danube») is presented. This song was created on the basis of the Ukrainian folklore tradition and contains language features reflecting the Slobodian dialectal usage, which makes it an important historical record of the language. Its text has changed greatly over time; it became available in various versions and came to be perceived as folk creation. New verses were added to the original text, but the basis of the song has remained stable until nowadays.

An analysis of differing versions of the song, including in three different song-books is offered, with an eye to identifying the vernacular elements contained in them. While passing through folk cultivation the text lost its «bookish» elements in favor of vernacular Ukrainian. The analysis showed that the version from the song-book «Malorossiyskie pesni» compiled by M. Maksymovych in 1827 is the most interesting in this respect.

Key words: language analysis, Slobodian dialect, song, dialecticism, folklore tradition.

Специфіка Слобожанщини серед українських історичних земель полягає в тому, що регіон являє собою територію відносно недавнього заселення. Українська мова масово розповсюдилася на її теренах, починаючи з середини XVII ст. Поступово – десь до середини XVIII ст. – вона відстоялася: з'явилися примітні риси слобожанського говору.

Серед авторів, що писали українською мовою, був харківський козак Семен Климовський, якого ще й досі називають легендарним, хоча

історичність цієї особи (одного з найкращих українських поетів початку XVIII ст.) не викликає сумнівів. Першу друковану довідку про нього подав у 1772 р. М. Новіков, згадуючи про Климовського як про малоросійського козака, що написав книжку «О правде и великодушии благодетелей» [7, с. 99]. Короткі відомості про Климовського подав також І. Голіков, назвавши його харківським козаком, автором твору «О правосудии начальствующих», що був піднесений Петрові I у 1724 р. [1, с. 479]. Попри скудність інформації ці згадки все ж містять розбіжності. Автори по-різному пишуть прізвище поета: М. Новіков називає його *Климовський Семен*, а І. Голіков *Семен Климов*. Твір, подарований цареві, в них теж називається по-різному. Голіков подає точнішу назву твору, що його Климовський за російським взірцем підписав «Климов». У 1801 р. М. Карамзін у своєму творі «Пантеон российских авторов» уперше називає Семена Климовського автором пісні «Їхав козак за Дунай», зазначаючи, що «малоросійська пісня “Не хочу я нічого, тільки тебе одного”, яку співають наші шляхетні дами, є також, як запевняють, твір Климовського, учня природи, на жаль, недовченого мистецтвом» [2, с. 164]. Слова пісні, які наводить Карамзін, – це два перших рядки четвертої строфи пісні «Їхав козак за Дунай». У 1905 р. В. Срезневський, знайшовши рукопис, про який згадували Голіков і Карамзін, пише на його основі свою працю «Климовський-Климов, “козак-віршовник” і два його твори». За його словами, рукопис цей згадується в маловідомому старому друкованому каталозі бібліотеки Академії наук під номером 29, що датований 1742 р. Із нього, як стверджує Срезневський, І. Голіков і взяв заголовок твору та ім'я автора. Але з легкої руки Карамзіна у вжиток увійшли і неточна назва, і прізвище *Климовський* [11, с. 511].

На сьогодні дослідники не мають сумнівів, що саме Семен Климовський є автором пісні «Їхав козак за Дунай», широко відомої в світі. Цю пісню студіювали В. Перетц, Г. Нудьга, Б. Криса, В. Шевчук, Л. Ушкалов. Докладно її міжнародне поширення дослідив Г. Нудьга. Однак, на жаль, пісня вивчалася лише в історично-літературному аспекті. Тим часом мовний аналіз цієї першої авторської поезії Слобожанщини є не менш важливим із точки зору історії мови. Адже, коли ми говоримо про давність української мови й шукаємо її коріння в глибині століть, ідеться не про її літературний варіант, а про народне, тобто діалектне, мовлення. У таких дослідженнях нам на допомогу приходять пам'ятки історії мови, написані на певній території, а особливо ті, що є зразками народного мовлення.

Як відомо, у XVIII ст. починається активний вплив літератури на усну народну творчість. Найбільше така взаємодія виявилась у побутуванні серед народу літературних текстів з усіма атрибутами фольклорних (анонімність, варіативність та ін.), насамперед це стосується пісень. Багато авторських пісень із часом ставали народними, бо своєю поетикою вони були близькі до народних пісень, функціонували за фольклорними законами. Адже в минулі віки пісня передавалася усно та через рукописні збірники. Тому, як і народна, авторська пісня змінювалася, побутувала в різноманітних варіантах, поступово втрачала авторство й починала сприйматися як народна.

Пісня «Їхав козак за Дунай» виникла на ґрунті традиції українського фольклору, і її зміст близький до багатьох народних пісень, де відтворюється ситуація розставання дівчини з козаком, що йде на війну. Як зауважує Г. Нудьга, текст пісні «Їхав козак за Дунай» складений «простенько, не відзначається особливою поетичністю і глибиною розкриття змісту» [8, с. 47]. Дослідник наголошує, що Семен Климовський, хоча й виявляє у пісні свої індивідуальні засоби вислову, однак дотримується найхарактерніших рис поетики народної пісні, що притаманні козацьким пісням, як от: патріотизм, вірність обов'язку, уважність до коханої дівчини, енергійність вислову думки.

Певний час вважалося, що пісня «Їхав козак за Дунай» вперше була надрукована у 1790 році в збірнику «Собрание народных русских песен с их голосами», укладеному М. Львовим та І. Прачем. Та згодом з'ясувалося, що до їхнього збірника вона потрапила лише 1806 р. при повторному виданні. Однак і ця дата першої публікації виявилася неточною. Г. Нудьга наголошує, що найранішу публікацію тексту й музики подав «Journal d'Airs Italiens, Français et Russes avec Accompagnement de Guitarre par I. B. Hainglaise», №3 (журнал італійських, французьких, російських пісень під гітару, який видавав І. Енглець близько 1796 р. в Петербурзі коштами Герстенберга та Дітмара) [8, с. 49]. Протягом певного часу пісня мала більш-менш усталений текст, що складався з 16 рядків (4 строфи). Уже на початку ХІХ ст. вона набуває популярності майже в усіх народів Західної Європи. Нею цікавляться найкращі композитори світу. Від появи збірок пісень М. Максимовича переважають варіанти з шести строф. М. Максимович вмістив у своїй збірці «Малороссийские песни» (1827) п'ять куплетів, а в виданні «Украинские народные песни» (1834) додав у примітках шостий куплет («Тебе ж, мила, не забуду...») [5, с. 141]. Крім того, перепущений через фольклорну ошліфовку текст втратив ознаки книжності й тим самим українізувався. Це пішло йому тільки на користь. Оригінал пісні «Їхав козак за Дунай» не зберігся.

Існує низка варіантів пісні, важко сказати, котрий із них ближчий до першотвору. Та всі вони заслуговують на мовний аналіз. У статті розглядаються й порівнюються між собою такі варіанти пісні:

1) перша публікація в журналі італійських, французьких, російських пісень під гітару (аналіз проводимо за Г. Нудьгою, який подає цей текст як найдавніший, отже найближчий до авторського [8, с. 118]);

2) публікація в збірнику М. Максимовича «Малороссийские песни» (1827) [4, с. 83];

3) публікація у збірнику М. Львова «Русские народные песни», що вийшов у 1896 році [3, с. 144] і є, як зазначено в передмові до нього, передруком другого видання збірника «Собрание народных русских песен с их голосами» (1806) без будь-яких змін, окрім виправлення грубих граматичних помилок у текстах пісень. (На жаль, видання 1806 р. нам знайти не вдалося.)

Судячи з текстів публікацій, є підстави вважати, що вони написані правописом, побудованим на історико-етимологічному принципі та звичним для народнорозмовного варіанта староукраїнської літературної мови ХVІІІ ст. Цей правопис, як зазначає І. Матвіяс, використовував

І. Котляревський. Він застосовував алфавіт, що графічно був спільним із російським, хоч у багатьох випадках виражав відмінну вимову відповідних звуків. Для передачі звука [и], що походить із давніх [ы] та [и], І. Котляревський використовував традиційно літери <ы> (*сынъ*), <и> (*робити*) та <і> (перед [й] – *легкій*), звук [і] передавав літерами <ѣ> (*дѣдъ*), <и> (*жинка*) та <і> (перед голосним та [й] – *свій*), [ji] виражав буквою <ѣ> (*ѣхавъ*), послідовно зберігав літеру <ъ> у кінці слів після твердих приголосних (*страхъ*) [6, с. 16]. Ці явища спостерігаємо й у різних варіантах пісні, що подаються нижче (як-от: *воронькій, миленькій, бѣльхъ, дѣвчина, ѣхавъ, сказавъ* та ін.), хоча застосовувався цей принцип непослідовно. Слід зазначити, що текст пісні зі збірника «Малороссийские песни» (1827) надрукований правописом, який теоретично відстоював і використовував на практиці автор збірника, – «максимовичівкою». Зокрема, М. Максимович запропонував позначати новий український звук [і], який з'явився на місці етимологічних [о], [е], [у], за допомогою діакритичних знаків. Технічні обмеження призвели на практиці до використання не паєрків (за задумом автора), а французьких дашків: *âôï, âêï, âûï* (що ми й спостерігаємо у його варіанті пісні [4, с.83]).

Усі публікації пісні містять розбіжності як пунктуаційного характеру, так і в написанні слів, часто-густо описки, як-от слово *гулай*, а не *гуляй* [3, с. 144]. Між варіантами пісні, що розглядаються, наявні графічні паралелі – <ы> та <и>, <ѣ> та <и>, <е>; <о> та <е>, <и>.

Порівняймо першу строфу:

ѣхаль козакъ за Дунай,	ѣхавъ козакъ за Дунай,	ѣхавъ козакъ за Дунай,
Сказаль: дѣвчина, прощай!	Сказавъ: дѣвчино, прощай!	Сказавъ: дивчина, прощай,
Вы, коники вороненьки,	Ты, конику воронькій,	Вы, коники вороненьки
На силу гуляй [8, с.118]!	Неси да гуляй [4, с. 83].	На силу гулай [3, с.144].

У тексті з джерела [8] спостерігаємо помітний вплив російської мови, як-от у словах *ѣхаль, сказаль*, адже у визвучі український дієслівний суфікс мин. часу {-л} фонетично перейшов у [ÿ], що ми й бачимо у двох інших варіантах пісні. Ще однією типовою рисою української мови є функціонування кличного відмінка (текст із джерела [4], а далі й у двох інших). Незрозумілим є вживання *Вы*: навряд чи цей займенник використовується тут на позначення множини, адже це йде врозріз із наступними рядками пісні. Найбільше непорозуміння викликає використання слова *на силу*, яке в сучасній українській мові пишеться разом та має такі значення: 'з великими труднощами; ледве; те саме, що нарешті; діал. насильно, силоміць' [10, с. 183]. Чи було воно жито в одному з цих значень, невідомо, – так само як і те, чому у збірці Максимовича натомість вживається слово *неси*. Відзначмо діалектний сполучник *да* [9, с. 80], що вживається тут у єднальній функції при однорідних членах речення.

Порівняймо другу строфу:

Постой, стой, козаче,	Постѡй, постѡй, козаче!	Постой, стой, козаче,
Твоя дѣвчина плаче;	Твоя дѣвчина плаче;	Твоя дивчина плаче,
Якъ ти мене покидаєшь,	Съ кѣмъ ты мене покидаєшь –	Якъ ты мене покидаєшь,
Только подумай.	Тѡльки подумай!	Тилько подумай.

Уживання прийменника *съ* перед глухими приголосними є прикладом сплутування його з прийменником *зъ* унаслідок помішання живомовних і традиційних форм.

Порівняймо третю строфу:

Бѣлыхъ ручекъ не ломай,	Бѣлыхъ ручокъ не ламай,	Билыхъ ручекъ не ломай,
Серыхъ очекъ не зтирай,	Ясныхъ очокъ не зтирай:	Сѣрыхъ очекъ не зтирай,
Мене зъ войны со славою	Мене зъ войны со славою	Мене зъ войны со славою
Къ себѣ ожидай.	Къ собѣ дожидай.	Къ соби ожидай.

Варто звернути увагу на той факт, що у словосполученні *зъ войны со славою* сплутування прийменників не виникає, що свідчить про освіченість автора пісні. Прийменник *къ*, який виступає з формами давального відмінка, є діалектним (і традиційним для української книжної поезії XVII ст.). Народнорозмовним є також слово *дожидай*, на відміну від русизму *ожидай*.

Порівняймо четверту строфу:

Не хочу я ничего,	Не хочу я нічого,	Не хочу я ничего,
Только тебѣ одного,	Тільки тебе одного;	Тилько тебѣ одного.
Ты будь здоровъ, мой	Ты будь здоровъ, мій	Ты будь здоровъ, мій
миленькой,	миленькій –	миленькій,
А все пропадай.	А все пропадай!	А все пропадай.

П'ята строфа є лише у збірнику М. Максимовича і саме вона найбільш цікава з погляду слобожанського говору:

Свиснуйъ козакъ на коня:
Зоставайся, молода! –
Я пріѣду, якъ не згину,
Через три года.

До народноговірних можна віднести *зоставайся* (що є тепер літературним словом), *года*, *пріѣду*, *якъ*.

Питання історії розвитку української літературної мови на Слобожанщині не втрачає своєї актуальності та потребує всебічного вивчення. Пісня «Їхав козак за Дунай» є першою авторською поезією Слобожанщини й містить характерні мовні риси, що відповідають діалектному мовленню цієї української території. Написана на початку XVIII ст., ця пісня не могла зберегтися в первісному вигляді, без змін. До старих друкованих текстів нові покоління додали щось своє, але основа пісні зне змінилася. Проаналізувавши варіанти пісні, надруковані у різних збірниках, ми дійшли висновку, що найбільш цікавою з погляду народноговірних елементів є пісня зі збірника «Малороссийские песни» М. Максимовича (1827), тоді як дві інші версії пісні, вочевидь, пропущені крізь призму російського сприйняття українського тексту (навіть чи українець їх готував до друку). Разом із тим не викликає сумніву той факт, що пісня була написана живою народною мовою у дусі народнопісенної поетики, і саме це сприяло її міжнародному поширенню. Тому вона є важливим об'єктом для подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Голиков И. И.** Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. — М. : Университетская тип. Н. Новикова, 1789. — Ч. IX. — 499 с. 2. **Карамзин Н. М.** Пантеон российских авторов: в 2-х ч.; изд. Платона Бекетова. — М., 1801. — Ч. 1. — 431 с. 3. **Львов Н. А.** Русские народные песни / собранные Н. А. Львовым; напевы записал и гармонизировал И. Прач. — СПб., 1896. — 154 с. 4. **Максимович М.** Малороссийские песни. — М., 1827. — 234 с. 5. **Максимович М. А.** Украинские народные песни. — М. : Университетская типография, 1834. — Ч. 1. — 180 с. 6. **Матвієв І.** Варіанти української літературної мови від найдавніших часів до кінця XVIII ст. // Культура слова. — 1996. — Вип. 46—47. — С. 3—22. 7. **Новиков Н. И.** Опыт исторического словаря о российских писателях. — СПб. : Тип. Акад. наук, 1772. — 264 с. 8. **Нудьга Г.** Козак, філософ, поет. — Львів, 1999. — 208 с. 9. **Сагаровський А. А.** Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). — Харків, 2011. — Вип. 1. — 293 с. 10. **Словник української мови:** в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. — К. : Наукова думка, 1974. — 840 с. 11. **Срезневский В. И.** Климовский-Климов, «казак стихотворец» и два его сочинения // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1905. — Т. 16. — С. 509—546.

Чевичелова Олена Олександрівна— аспірант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, Харків, 61168, Україна.

E-mail: chevychelova910@ukr.net

tel. + 38 097-778-38-08

orcid.org/0000-0001-5325-5734

Chevychelova Olena Oleksandrivna — Post-Graduate Student, Department of the Ukrainian Language, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Valentynivska Str. 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.